

DİKKAT EKSİKLİĞİ HİPERAKTİVİTE BOZUKLUĞU OLAN ÇOCUK VE ERGENLERDE EMPATİ BECERİLERİ, DUYGUSAL YÜZ İFADELERİNİ TANIMA VE AKRAN ZORBALIĞI

EMPATHY SKILLS, RECOGNITION OF EMOTIONAL FACIAL EXPRESSIONS AND PEER BULLYING IN CHILDREN AND ADOLESCENTS WITH ATTENTION-DEFICIT AND HYPERACTIVITY DISORDER

İD ELİF GÖKÇE ERSOY ŞİMŞEK¹ İD SANİYE TÜLİN FİDAN²

¹Eskisehir Yunus Emre Devlet Hastanesi Çocuk Ve Ergen Ruh Sağlığı Ve Hastalıkları Bölümü, Eskisehir, Türkiye

²Eskisehir Osmangazi Üniversitesi Tıp Fakültesi Çocuk Ve Ergen Ruh Sağlığı Ve Hastalıkları Anabilim Dalı, Eskisehir, Türkiye

ÖZET

Giriş: Bu çalışmada Dikkat Eksikliği Hiperaktivite Bozukluğu (DEHB) tanısı olan çocuk ve ergenlerde empati becerilerinin, duygusal yüz ifadelerini tanıma becerilerinin ve akran zorbalığına uğrama ve maruz kalma durumlarının kontrol grubu ile karşılaştırılması ve empati becerileri ile akran zorbalığına arasındaki ilişkinin incelenmesi amaçlanmıştır.

Yöntemler: Çalışmamıza DEHB tanısı konmuş, 8-16 yaş 65 çocuk ve ergen dahil edilmiştir. Kontrol grubuna 60 sağlıklı çocuk ve ergen dahil edilmiştir. Çalışmamız kesitsel bir vaka kontrol çalışmasıdır. Olguların değerlendirmesinde Okul Çağı Çocukları için Duygulanım Bozuklukları ve Şizofreni Görüşme Çizelgesi-Şimdi ve Yaşam Boyu Şekli, KASİ Empati Eğilim Ölçeği, Gözlerden Akıl Okuma Testi ve Akran Zorbaliğı Belirleme Ölçeği kullanılmıştır.

Bulgular: Çalışmamızda; ergen DEHB grubunda duygusal ve bilişsel empati becerilerinin kontrol grubundan daha düşük olduğu saptanmıştır. DEHB grubu ile kontrol grubu duygusal yüz ifadelerini tanıma açısından karşılaştırıldığında çocuk ve ergenlerde gruplar arasında fark saptanmamıştır. Ergenlerde DEHB'si olan grubun kontrol grubuna göre daha fazla sözel zorbalık yaptı ve zorbalığı daha fazla maruz kaldığı saptanmıştır. DEHB'si olan ergenlerde bilişsel empati becerileri ile zorbalık yapma ve zorbalığa maruz kalma arasında negatif ilişki olduğu saptanmıştır. Ergenlerde duygusal yüz ifadelerini tanıma ile zorbalık yapma arasında da negatif ilişki olduğu saptanmıştır. Bilişsel empati becerilerindeki zayıflık ile akran zorbalığı arasında ilişki olduğu sonucuna varılmıştır.

Sonuç: DEHB'nin ergenlerde empati becerilerini etkilediği, bilişsel empati ile akran zorbalığı arasında ilişki olduğu; bu nedenle de DEHB'si olan çocuk ve ergenlerin akran zorbalığı açısından risk altında olduğundan söz edilebilir.

Anahtar Kelimeler: Dikkat eksikliği hiperaktivite bozukluğu, empati, akran zorbalığı

ABSTRACT

Objective: In this study, it was aimed to compare the empathy skills, recognition of emotional facial expressions and peer bullying in children and adolescents with Attention-Deficit and Hyperactivity Disorder (ADHD) and control group, and to examine the relationship between empathy skills and peer bullying.

Method: Study population consists of 65 children and adolescents aged 8 to 16 who were diagnosed with ADHD. Control group consists of 60 healthy children in a similar age group. Our study is a cross-sectional case-control study. Diagnoses were established by using the Kiddie Schedule for Affective Disorders and Schizophrenia Presentand Lifetime Version, KASİ Empathic Tendency Scale, Reading the Mind in the Eyes Test and Peer Bullying Scale.

Results: According to the findings of this study, the level of empathy skills were lower in ADHD group than control group in adolescents. There was no difference between the ADHD group and the control group in terms of recognizing emotional facial expressions in children and adolescents. Verbal bullying was more frequently detected in adolescents with ADHD and they were more exposed to bullying than the control group. It was found that there was a negative correlation between cognitive empathy skills and bullying and victimization in adolescents. It was also determined that there was a negative correlation between recognition of emotional facial expressions and bullying in adolescents. It was concluded that there is a relationship between low level of cognitive empathy skills and peer bullying.

Conclusion: ADHD associated with empathy skills in adolescents, and there is a relationship between cognitive empathy and peer bullying; Therefore, it can be said that children and adolescents with ADHD are at risk of peer bullying.

Keywords: Attention Deficit Hyperactivity Disorder, empathy, peer bullying

GİRİŞ

Dikkat Eksikliği Hiperaktivite Bozukluğu (DEHB); çocukluk çağıında başlayan, dikkatsizlik, hiperaktivite ve dürtüsellik belirtileri ile seyreden nörogelişimsel bir bozukluktur. DEHB'nin yaygınlığı çocuklarda yaklaşık %3-10 olarak bildirilmektedir (1). DEHB; çocuk ve ergenlerde bilişsel, akademik, sosyal ve emosyonel alanlar başta

olmak üzere birçok alanda yetersizliğe yol açmaktadır (2).

DEHB tanısı olan çocuklar sıklıkla akran ilişkilerinde sorunlar yaşarlar; akran reddi ve sosyal izolasyon gibi zorluklarla karşılaşır (3-5). DEHB'si olan çocukların kişilerarası ilişkilerde yaşadıkları sorunlar için risk etkeni olarak dikkatsizlik, hiperaktivite ve dürtüsellik yanı sıra; empati becerileri ve duygusal yüz ifadelerini tanıma gibi

Sorumlu yazar: Elif Gökçe Ersoy Şimşek, Uzm. Dr., Uluönder Mah. Fevzi Çakmak Cd. No:1 Eskisehir Yunus Emre Devlet Hastanesi Çocuk ve Ergen Ruh Sağlığı ve Hastalıkları Bölümü, 26190 Tepebaşı/ Eskisehir, Türkiye.

E-posta: elifgokce_ersoy@hotmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4504-240X>

Gönderim tarihi: 01.03.2024 **Kabul tarihi:** 26.03.2024

Atf: Şimşek EGE, Fidan ST. Dikkat Eksikliği Hiperaktivite Bozukluğu Olan Çocuk ve Ergenlerde Empati Becerileri, Duygusal Yüz İfadelerini Tanıma ve Akran Zorbaliğı. Eskisehir Med J. 2024; 5(3): 78-85. doi: 10.48176/esmj.2024.165.

sosyal biliş işlevlerindeki eksiklikler gösterilmektedir (6). Kişilerarası ilişkilerde ve sosyal etkileşimde önemli bir rol oynayan empati, prososyal davranışları artırırken agresyonun ve saldırgan davranışların azalmasını sağlamaktadır (7,8). Bu bağlamda empatinin DEHB gibi nörogelişimsel bozukluklarda bu tip davranışların gelişimindeki rolü tartışılmaktadır (9). DEHB'li çocukların prefrontal korteks işlev bozuklukları nedeniyle duygusal ve bilişsel empati becerilerinin azaldığı, sosyal ipuçlarını yorumlamada güçlük çektikleri bildirilmektedir (10). Sosyal bilişin önemli bileşenlerinden biri olan duygusal yüz ifadelerini tanıma da insanlar için temel sosyal-bilişsel becerilerin başında gelmektedir (6). Kişilerarası ilişkiler ve sosyal anlaşma bu temel işlevlerin uzantılarıdır (11). Zihin kuramı ve duyguları tanıma becerileri üzerinde yapılan bazı çalışmalarda, DEHB tanısı olan çocukların diğerlerinin duygularını fark etme konusunda yetersiz oldukları öne sürülmüştür (12,13). DEHB'li çocuklarda özellikle öfke ve üzüntü gibi duygusal yüz ifadelerini tanımada zorluk görüldüğü ve bu zorluğun kişilerarası sorunlarla ilişkili olduğu bildiren çalışmalar bulunmaktadır (14, 15).

Akran zorbalığı çocukluk döneminde çeşitli ruhsal bozuklukların ortaya çıkmasında rol oynayan önemli ve güncel bir sorundur (16). Akran zorbalığı, karşı tarafa bilinçli olarak zarar vermeye yönelik olarak aralarında güç dengesizliği olan kişiler arasında, zamansal sürekliliği olan saldırgan bir davranış şeklidir (17). Zorbalığın uluslararası yaygınlığı %9-54 arasında değişmektedir (18). DEHB'si olan çocukların hem DEHB'nin çekirdek semptomları hem de sosyal bilgi işlemedeki eksiklikleri nedeniyle zorbalık yapma ve zorbalığa uğrama açısından risk altında oldukları bildirilmektedir (19-21). Araştırmalar çocuk ve ergenlerde DEHB ve akran zorbalığı arasında doğrudan bir ilişki olduğunu desteklemektedir (22, 23). Akran zorbalığının altında yatan birçok neden bulunmakla birlikte literatürde akran zorbalığı ve empati arasındaki ilişkinin varlığını ortaya koyan çalışmalar bulunmaktadır (24).

DEHB'li çocuk ve ergenlerde empati ve duygusal yüz ifadelerini tanıma becerilerinde yetersizlik olup olmadığının ve empati ve duygusal yüz ifadelerini tanıma düzeylerinin akran zorbalığına etkisinin araştırılması amaçlanmıştır.

YÖNTEM

Örneklem

Çalışma, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Çocuk ve Ergen Ruh Sağlığı ve Hastalıkları Anabilim Dalı Polikliniği'nde gerçekleştirildi. Çalışmanın etik kurul onayı Eskişehir Osmangazi Tıp Fakültesi Girişimsel Olmayan Araştırmalar Etik Kurulu tarafından 09.05.2016 tarihinde 2016/04 karar no ile verilmiştir.

Çalışmaya, Eylül 2016-Nisan 2017 tarihleri arasında Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Tıp Fakültesi Çocuk ve Ergen Psikiyatri Polikliniği'ne başvuran, Dikkat Eksikliği Hiperaktivite Bozukluğu tanısı konulan 8-16 yaş grubu

65 çocuk ve ergen dahil edildi. DEHB grubu çalışmaya katılmayı kabul eden ve dahil edilme kriterlerine uyan bu ergenlerden oluşturuldu. Kontrol grubu, hastanemizin çocuk psikiyatri polikliniği dışındaki farklı polikliniklerine başvuran herhangi bir psikiyatrik rahatsızlığı olmayan, benzer yaş, cinsiyet ve sosyokültürel özelliklere sahip sağlıklı çocuk ve ergenlerden oluşturuldu.

DEHB ve kontrol grubuna dahil edilecek çocuk ve ergenlerde ek ruhsal bozuklukların olup olmadığı Okul Çağı Çocukları için Duygulanım Bozuklukları ve Şizofreni Görüşme Çizelgesi-Şimdi ve Yaşam Boyu Versiyonu ile değerlendirildi.

Hasta Grubunun Çalışmaya Dâhil Edilme Kriterleri: 8-16 yaş arasında olma, DEHB dışında herhangi bir ek ruhsal bozukluğunun olmaması, zekâ geriliğinin olmaması, kafa travması öyküsü, nörolojik ya da uzun süreli takip gerektirecek kronik fiziksel hastalığının olmaması.

Kontrol Grubunun Çalışmaya Dâhil Edilme Kriterleri: 8-16 yaş arasında olma, herhangi bir ruhsal bozukluğunun bulunmaması, zekâ geriliğinin olmaması, kafa travması öyküsü, nörolojik ya da uzun süreli takip gerektirecek kronik fiziksel hastalığının olmaması.

Çocuk ve ergenlerin ailelerine çalışmanın amaç ve içeriği hakkında bilgi verildi ve ebeveyn ve ergenlerden çalışmaya katılmayı kabul ettiklerini gösteren yazılı onamları alındı.

Veri toplama araçları

Sosyodemografik Veri Formu

Çalışmacı tarafından çalışmaya katılan olguların çeşitli sosyodemografik bilgilerinin ve klinik özelliklerinin belirlenmesi için hazırlanmıştır.

Okul Çağı Çocukları için Duygulanım Bozuklukları ve Şizofreni Görüşme Çizelgesi-Şimdi ve Yaşam Boyu Versiyonu (ÇDŞG-ŞY)

DEHB tanısının doğrulanması ve diğer ruhsal hastalıkların dışlanması ÇDŞG-ŞY yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Kaufman ve arkadaşlarının 1997 yılında çıkardıkları (25), 2016 yılında DSM-5 tanı ölçütlerine göre revize ettikleri yarı yapılandırılmış bu görüşme çizelgesinin Türkçe uyarlaması Ünal ve ark. tarafından yapılmıştır (26). Bu görüşme formu toplamda üç farklı bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde hastanın sosyodemografik özellikleri, genel sağlık durumu, varsa daha önceki psikiyatrik başvuru ve tedavisi, aile ve arkadaş ilişkileri, okul bilgileri gibi genel bilgiler sorgulanır. Spesifik psikiyatrik belirtilerin araştırıldığı sorular ve değerlendirme ölçütleri formun ikinci bölümünü oluşturmaktadır. Tarama görüşmesi ile pozitif belirtiler bulunursa, üçüncü bölümde ek belirti listesine geçilerek daha ayrıntılı ve tanıya yönelik değerlendirme yapılır.

KA-Sİ Empati Eğilim Ölçeği Çocuk ve Ergen Formu

Çocuk ve ergenlerin empatik eğilimlerini ölçmek için

Kaya ve Siyez tarafından geliştirilmiştir (27). Ölçeğin açıklayıcı faktör analizi her sınıf düzeyi için ayrı ayrı yapılmış ve analiz sonuçlarına göre her bir maddenin hangi sınıf düzeylerinde işleyip hangilerinde işlemediği incelenmiştir. Bu inceleme sonunda 3-5. sınıflardaki eğilim ile 6-12. sınıflardaki eğiliminin farklı olduğu gözlenmiştir. Gözlenen bu farklılık nedeniyle ölçek çocuklar için ayrı, ergenler için ayrı formlar olarak düzenlenmiştir. Çocuk formu; 7'si duygusal, 6'sı bilişsel empatiyi ölçmek üzere toplam 13 maddeden oluşmaktadır. Ergen Formu; 10'u duygusal, 7'si bilişsel empatiyi ölçmek üzere toplam 17 maddeden oluşmaktadır. Maddelerin yanıtlama biçimi (1) Bana hiç uygun değil, (2) Bana biraz uygun, (3) Bana oldukça uygun ve (4) Bana tamamen uygun şeklinde dört dereceli bir yapıda düzenlenmiştir. Ölçekten alınan puanlar arttıkça empatik eğilim artmakta, düştükçe empatik eğilim azalmaktadır.

Gözlerden Akıl Okuma Testi (GAOT)

Gözlerden Akıl Okuma Testi (Gözler Testi) Baron-Cohen ve arkadaşları tarafından 1999 yılında geliştirilen Zihin Kuramı'nın önemli bir yönü olan "zihin okuma" yetilerini değerlendiren bir testtir. Erişkin formu 2001 yılında revize edilmiş ve aynı yıl çocuk formu geliştirilmiştir (28). Türkiye'de çocuklardaki geçerlilik güvenilirlik çalışması Alev Girli tarafından yapılmıştır (29). Çocuk formu kadın ve erkek oyuncuların gözleri ve göz çevrelerini içeren 28 fotoğraftan oluşmaktadır. Tüm fotoğraflar tek bir boyutta (15 x 10 cm) standartlaştırılmıştır ve hepsi siyah ve beyazdır. Katılımcıdan sadece görsel bilgiye dayanarak resimdeki insanın ne düşündüğünü ya da hissettiğini tanımlayan kelimeyi seçmesi istenmektedir. Yanıtlar 4 seçenektir. Bu test katılımcının kendisini diğerinin yerine ne kadar iyi koyabildiğini ve onların zihinsel durumlarını kavrayabildiğini test etmek amaçlı tasarlanmıştır. Ek olarak, yüz algılama ve duygu tanıma gibi işlevlerini de değerlendirmektedir.

Akran Zorbalığı Belirleme Ölçeği

Akran Zorbalığı Belirleme Ölçeği Çocuk Formu: Pişkin ve Ayas tarafından geliştirilen ölçek akranlarına "zorbalık yapan" ve "zorbalığa uğrayan" çocukları belirlemek amacıyla toplam 37 madde ve beş faktörden (fiziksel, sözel, dışlama, söylenti yayma, eşyalara zarar verme) oluşmaktadır.

Tablo 1. DEHB ve kontrol grubunda yaş ortalaması ve cinsiyet dağılımı.

		DEHB Grubu N=65		Kontrol Grubu N=60		$\chi^2=0,278$	p=0,64
			%		%		
Cinsiyet	Kız	22	33,85	24	40		
	Erkek	43	66,15	36	60		
Yaş	Ort ± ss	11,29±2,27		11,51±2,52		z=-0,468	p=0,598

DEHB: Dikkat Eksikliği Hiperaktivite Bozukluğu, N: sayı, ort: ortalama, ss: standart sapma

Akran zorbalığı belirleme ölçeği çocuk formu, biri "zorba" diğeri "kurban" olarak adlandırılan ve aynı maddelerin farklı biçimde sorulmasından oluşan paralel iki ölçekten oluşmaktadır. Ölçeğin zorba ve kurban boyutlarından alınabilecek en düşük puan 37 en yüksek 185'tir. Puanlar arttıkça zorba ve kurban olma düzeyi artmaktadır (30).

Akran Zorbalığı Belirleme Ölçeği Ergen Formu: Pişkin ve Ayas tarafından geliştirilen ölçek, akranlarına "zorbalık yapan" ve "zorbalığa uğrayan" ergenleri belirlemek amacıyla toplam 53 madde ve altı faktörden (fiziksel, sözel, dışlama, söylenti yayma, eşyalara zarar verme ve cinsellik) oluşmaktadır. Her madde 5 aralıklı likert tipinde bir ölçek kullanılarak derecelendirilmiştir. Akran zorbalığı belirleme ölçeği, biri "zorba ölçeği" diğeri "kurban ölçeği" olarak adlandırılan ve aynı maddelerin farklı biçimde sorulmasından oluşan paralel iki ölçekten oluşmaktadır (31).

Verilerin İstatistiksel Analizi

Veriler, Sosyal Bilimler İçin İstatistik Paket Programı (Statistical Program for Social Sciences- SPSS for Windows, 21.0) kullanılarak analiz edilmiştir. Grupların özelliklerinin karşılaştırılmasında kategorik değişkenler için ki kare testi kullanıldı. Sürekli verilerin karşılaştırılması için değişkenlerin normal dağılıma uygunluğu görsel (histogram ve olasılık grafikleri) ve analitik yöntemlerle (Shapiro-Wilk testi) incelendikten sonra dağılımları normal olan veriler için parametrik testler (Student-t test), dağılımları normal olmayan veriler için nonparametrik testler (Mann Whitney U testi) kullanılmıştır. Yaş, gelişim basamakları, anne yaşı, KA-Sİ Empati Eğilim Ölçeği Çocuk ve Ergen puanları (duygusal ve bilişsel empati puanları), ergen grupta GAOT puanları ve Akran Zorbalığı Belirleme Ölçeği Çocuk ve Ergen formu zorba ve kurban ölçeklerinin toplam ve alt ölçek puanları normal dağılım göstermemiştir. Değişkenlerin birbirleri ile ilişkilerini değerlendirmede Spearman Korelasyon Testi kullanıldı. Tüm analizler için anlamlılık düzeyi olarak " $p < 0,05$ " kabul edildi.

Tablo 2. Çocuklarda DEHB ve Kontrol Gruplarının KA-Sİ Empati Eğilim Ölçeği ve GAOT Puanları

		DEHB ort ± ss N=27	Kontrol ort ± ss N=24	z/t	p
KA-Sİ Empati Eğilim Ölçeği Çocuk Formu	Duygusal	19,92 ± 6,79	22,29 ± 5,84	-1,136*	0,256
	Bilişsel	18,51 ± 4,18	18,50 ± 4,18	-0,076*	0,940
GAOT doğru cevap puanları		17,07 ± 4,79	18,50 ± 3,17	1,235**	0,223

DEHB: Dikkat Eksikliği Hiperaktivite Bozukluğu, GAOT: Gözlerden akıl okuma testi,

N: sayı, ort: ortalama, ss: standart sapma, *Mann-Whitney U testi, **Student t testi

Tablo 3. Ergenlerde DEHB ve Kontrol Gruplarının KA-Sİ Empati Eğilim Ölçeği ve GAOT Puanları.

		DEHB ort ± ss N=38	Kontrol ort ± ss N=36	z	p
KA-Sİ Empati Eğilim Ölçeği Ergen Formu	Duygusal	25,68 ± 7,04	29,05 ± 7,46	-1,998	0,046*
	Bilişsel	18,76 ± 5,55	22,66 ± 4,11	-3,337	0,001**
GAOT doğru cevap puanları		19,44 ± 4,23	21,19 ± 3,61	-1,853	0,064

DEHB: Dikkat Eksikliği Hiperaktivite Bozukluğu, GAOT: Gözlerden akıllı okuma testi,

N: sayı, ort: ortalama, ss: standart sapma, z: Mann-Whitney U testi, *p<0,05, **p<0,01

BULGULAR

Çalışmaya katılan olguların % 52'si DEHB tanısı konulan 65 çocuk ve ergenden, % 48'i herhangi bir ruhsal bozukluğu olmayan 60 çocuk ve ergenden oluşmaktaydı. DEHB tanılı çocukların (N=65), %71,3'ü birleşik tip DEHB (N=47) iken %23,1'i dikkat eksikliği baskın tip (N=15), %4,6'sı hiperaktivite baskın tip (N=3) olarak saptandı. Çalışmanın deseni nedeniyle iki grup arasında anlamlı yaş ve cinsiyet farkı yoktu (Tablo 1). İki grup arasında kontrol edilen demografik, perinatal ve gelişimsel özellikler, ebeveyn yaş ortalamaları, ebeveyn eğitim düzeyleri, ebeveyn birliktelik durumları, algılanan sosyoekonomik düzeyleri açısından istatistiksel olarak anlamlı fark saptanmadı (p>0,05). DEHB ve kontrol grubu olgularının anne ve babalarında güncel psikiyatrik tanı varlığı karşılaştırıldığında; iki grup birbirine benzer bulundu.

Ölçeklerin değerlendirilmesinde olgular çocuk (8-12 yaş) ve ergen (12-16 yaş) olarak iki gruba ayrılmıştır. DEHB grubunda 27 çocuk, 38 ergen bulunurken; kontrol grubunda 24 çocuk, 36 ergen bulunmaktadır.

KA-Sİ Empati Eğilim Ölçeği Çocuk formu puanları değerlendirildiğinde, DEHB ve kontrol grubu arasında duygusal ve bilişsel empati puanları açısından istatistiksel olarak anlamlı fark saptanmadı (Tablo 2). KA-Sİ Empati Eğilim Ölçeği Ergen formu puanları değerlendirildiğinde, DEHB grubunda duygusal ve bilişsel empati puanları kontrol grubuna kıyasla istatistiksel olarak anlamlı derecede düşük saptandı (sırasıyla; p<0,05, p<0,01) (Tablo 3).

Çocuklarda DEHB grubunda GAOT doğru cevap sayısı kontrol grubu ile benzer saptandı (Tablo 2). Ergenlerde DEHB grubunda GAOT doğru cevap sayısı kontrol grubuna göre daha fazla saptanmış olmakla birlikte aradaki fark istatistiksel olarak anlamlı değildi (p>0,05) (Tablo 3).

Akran Zorbalığı Belirleme Ölçeği Çocuk formu değerlendirildiğinde, zorba ve kurban ölçeğinin toplam ve alt ölçek puanlarında DEHB ile kontrol grubu arasında istatistiksel olarak anlamlı fark saptanmadı (p>0,05) (Tablo 4, 5). Akran Zorbalığı Belirleme Ölçeği Ergen formu değerlendirildiğinde, zorba ölçeği toplam puanında iki grup arasında farklılık saptanmazken, alt ölçeklerden sadece sözel zorbalık puanı DEHB grubunda kontrol grubuna

Tablo 4. Akran Zorbalığı Belirleme Ölçeği Çocuk Formu Puanları (Zorba Ölçeği)

Zorba ölçeği	DEHB ort ± ss N=27	Kontrol ort ± ss N=24	z	p
Toplam puan	9,22 ± 12,01	5,87 ± 6,12	0,504	0,614
Fiziksel zorbalık	2,70 ± 3,82	2,58 ± 3,82	-0,177	0,840
Sözel zorbalık	2,59 ± 4,22	1,33 ± 1,73	0,584	0,559
İzolasyon	2,40 ± 3,17	0,92 ± 1,98	1,567	0,117
Söylenti yayma	1,07 ± 2,20	0,75 ± 2,49	0,584	0,559
Eşyalara zarar verme	0,89 ± 3,07	0,25 ± 0,53	-0,370	0,712

DEHB: Dikkat Eksikliği Hiperaktivite Bozukluğu, N: sayı, ort: ortalama, ss: standart sapma, z: Mann-Whitney U testi

kıyasla istatistiksel olarak anlamlı derecede yüksek saptandı (p<0,05) (Tablo 6). Kurban ölçeğinde ise toplam puan, sözel zorbalık puanı ve izolasyon puanı DEHB grubunda kontrol grubuna göre istatistiksel olarak daha yüksek saptanırken (p<0,05), fiziksel zorbalık, söylenti yayma, eşyalara zarar verme ve cinsel zorbalık puanı iki grupta benzerdi (p>0,05) (Tablo 7).

Çocuklarda KA-Sİ Empati Eğilim Ölçeği puanları ile Akran Zorbalığı Belirleme Ölçeği zorba ve kurban puanları arasında korelasyon saptanmadı (Tablo 8). Ergenlerde KA-Sİ Empati Eğilim Ölçeği bilişsel empati puanları ile Akran Zorbalığı Belirleme Ölçeği zorba puanları arasında düşük düzeyde negatif korelasyon olduğu saptandı (r:-0,279, p:0,016) (Tablo 9). Ergenlerde KA-Sİ Empati Eğilim Ölçeği bilişsel empati puanları ile Akran Zorbalığı Belirleme Ölçeği kurban puanları arasında orta düzeyde negatif korelasyon olduğu saptandı (r:-0,305, p:0,008) (Tablo 9).

Çocuklarda GAOT puanları ile Akran Zorbalığı Belirleme Ölçeği zorba ve kurban puanları arasında da korelasyon saptanmadı (Tablo 8). Ergenlerde GAOT puanları ile Akran Zorbalığı Belirleme Ölçeği zorba ve kurban puanları arasındaki korelasyon değerlendirildiğinde, GAOT puanları ile Akran Zorbalığı Belirleme Formu zorba ölçek puanları arasında düşük düzeyde negatif korelasyon olduğu saptandı (r:-0,235, p:0,044) (Tablo 9).

TARTIŞMA

DEHB'li çocukların prefrontal korteks işlev bozuklukları nedeniyle duygusal ve bilişsel empati yeteneklerinin azaldığı, sosyal ipuçlarını yorumlamada güçlük çektikleri bildiren çalışmalar bulunmaktadır (32, 33). Nörogelişimsel bir bozukluk olan DEHB'nin davranış inhibisyonundaki eksiklikler nedeniyle sosyal bilişsel alanlarda bozulmalara neden olduğu, bunun da empati becerilerini olumsuz etkilediğini ileri sürülmektedir (34). Bizim çalışmamızda, çocuk yaş grubunda empati becerileri açısından DEHB ile kontrol grubu benzerken, ergenlik döneminde DEHB

Tablo 5. Akran Zorbalığı Belirleme Ölçeği Çocuk Formu Puanları (Kurban Ölçeği)

Kurban ölçeği	DEHB ort ± ss N=27	Kontrol ort ± ss N=24	z	p
Toplam puan	14,59 ± 16,24	12,67 ± 11,60	-0,019	0,985
Fiziksel zorbalık	3,44 ± 5,19	3,83 ± 4,92	-0,549	0,583
Sözel zorbalık	3 ± 4,21	2,71 ± 2,54	-0,713	0,476
İzolasyon	4,11 ± 4,72	2,12 ± 2,85	1,280	0,200
Söylenti yayma	2,37 ± 4,85	2,58 ± 3,19	-1,597	0,110
Eşyalara zarar verme	1,15 ± 2,63	1,37 ± 2,08	-1,637	0,102

DEHB: Dikkat Eksikliği Hiperaktivite Bozukluğu, N: sayı, ort: ortalama, ss: standart sapma, z: Mann-Whitney U testi

grubunda duygusal ve bilişsel empati becerileri kontrol grubuna göre düşük saptanmıştır. Ergen yaş grubunda saptanan bu farklılık empatinin yaşa göre gelişimini açıklayan çeşitli kuramlarla açıklanabilir. Piaget'e göre başkasının bakış açısından bakma becerisi somut işlemler döneminde (7-11 yaş) ortaya çıkmaktadır ancak empatinin gelişiminde bu düzey somut düşüncenin sınırlılıklarına sahiptir. Empatinin soyut boyut kazanması ve gelişimini tamamlaması soyut işlemler döneminde (11-18 yaş) olmaktadır. Hoffman ise empati gelişim aşamalarını üzüntü tepkisi (0-1 yaş), bireyin sürekliliği (1-2 yaş), rol alma (2-10 yaş), empati (10 yaş-yetişkin) olmak üzere dört grupta toplamıştır. Hoffman, bu aşamaları geçiren bireyin empati becerisini geliştirebileceğini belirtmektedir. Hoffman, çocuğun empati yapısını anlayabilmesi ve çocuğa empatik becerilerin öğretilmesinden önce somut işlemleri mutlaka başarması gerektiği görüşündedir (35). İki kurama göre

Tablo 7. Akran Zorbalığı Belirleme Ölçeği Ergen Formu Puanları (Kurban Ölçeği)

Kurban ölçeği	DEHB ort ± ss N=38	Kontrol ort ± ss N=36	z	p
Toplam puan	28,58 ± 25,54	15,58 ± 16,09	2,376	0,018*
Fiziksel zorbalık	9,42 ± 10	5,50 ± 6,77	1,703	0,089
Sözel zorbalık	6,58 ± 6,13	3,47 ± 3,73	2,237	0,025*
İzolasyon	5,63 ± 6,61	2,28 ± 3,57	2,714	0,007**
Söylenti yayma	3,26 ± 5,04	1,94 ± 2,98	0,324	0,746
Eşyalara zarar verme	1,39 ± 1,97	1,39 ± 2,31	-0,236	0,814
Cinsel zorbalık	1 ± 2,48	0,39 ± 0,99	1,234	0,217

DEHB: Dikkat Eksikliği Hiperaktivite Bozukluğu, N: sayı, ort: ortalama, ss: standart sapma, z: Mann-Whitney U testi, *p<0,05**p<0,01

Tablo 6. Akran Zorbalığı Belirleme Ölçeği Ergen Formu Puanları (Zorba Ölçeği)

Zorba ölçeği	DEHB ort ± ss N=38	Kontrol ort ± ss N=36	z	p
Toplam puan	18,76 ± 23,62	8,80 ± 11,37	1,666	0,096
Fiziksel zorbalık	7,23 ± 9,44	3,41 ± 5,16	1,794	0,073
Sözel zorbalık	4,53 ± 5,03	1,86 ± 7,74	2,730	0,006**
İzolasyon	2,71 ± 4,77	1,72 ± 3,21	0,410	0,682
Söylenti yayma	1,50 ± 3,53	0,58 ± 2,06	0,669	0,504
Eşyalara zarar verme	1,47 ± 3,04	1,27 ± 4	0,603	0,547

DEHB: Dikkat Eksikliği Hiperaktivite Bozukluğu, N: sayı, ort: ortalama, ss: standart sapma, z: Mann-Whitney U testi, **p<0,01

de empati becerilerinin tam olarak kazanılması 10-11 yaş sonrası döneme denk gelmektedir. Bu nedenle sonuçlar, empati gelişiminin hız kazandığı bu dönemde DEHB'nin empati becerileri üzerindeki olumsuz etkisinin daha fazla olabileceğini düşündürmüştür.

Literatürde DEHB tanısı olan çocukların diğerlerinin duygularını fark etme konusunda yetersiz olduklarını gösteren çeşitli çalışmalar bulunmaktadır (12-15). Schwenck ve arkadaşlarının (2018) yaptıkları çalışmada ise duygu tanıma açısından DEHB ve kontrol grubu arasında fark saptanmamıştır. Bizim çalışmamızda her iki yaş grubunda da uygulanan GAOT sonucunda doğru cevap sayısı DEHB grubu ile kontrol grubunda benzer saptanmıştır, yani DEHB'li çocuk ve ergenlerde duygu tanıma açısından fark saptanmamıştır. Bu sonuç çalışmamızda elde ettiğimiz empatik eğilimle ilgili diğer sonuçlar da göz önünde bulundurularak yorumlandığında; DEHB'li gençlerin yüz ifadesi gibi ipuçlarını kullanarak duyguları tanıyabildiklerini, ancak iyi bir sosyal işlevsellik için gerekli olan bu ipuçlarını yorumlayarak karşısındakinin zihninden geçenleri anlayabilme ve ona uygun empatik cevap verebilme becerilerinin eksik olduğunu göstermektedir.

DEHB ile zorbalık arasındaki ilişkinin araştırıldığı bir çalışmada, DEHB semptomları ile zorbalığa maruz kalma ve zorbalık yapma davranışlarının ilişkili olduğu saptanmıştır (19). DEHB tanısı konan çocukların diğer çocuklardan 3 kat daha fazla zorbalık yaptıkları ve 10 kat daha fazla zorbalığa uğradıkları bildirilmiştir (19). Başka bir çalışmada, DEHB'li çocukların DEHB'si olmayanlara göre akran zorbalığına uğrama riskinin daha yüksek olduğu ve bu çocukların daha fazla psikososyal sorunlarının olduğu saptanmıştır. Aynı çalışmada DEHB'li çocukların zorbalık yapma oranlarının DEHB'si olmayanlarla benzer olduğu bildirilmiştir (36). Akran mağduriyetini araştıran bir çalışmada, 9-14 yaşlarındaki DEHB'si olan çocukların DEHB'si olmayan çocuklara

Tablo 8. Çocuklarda KA-Sİ Empati Eğilim Ölçeği puanları ve GAOT puanları ile Akran Zorbalığı Belirleme Ölçeği puanları arasındaki korelasyon

	Zorba ölçeği puanı		Kurban ölçeği puanı	
	r	p	r	p
GAOT	0,103	0,471	-0,037	0,796
Duygusal empati	-0,125	0,383	-0,048	0,741
Bilişsel empati	-0,155	0,278	-0,108	0,453

GAOT: Gözlerden akıl okuma testi, r: korelasyon katsayısı

kıyasla, sözel, fiziksel ve ilişkisel mağduriyet oranlarının daha yüksek olduğu saptanmıştır (37). Bizim çalışmamızda çocuk yaş grubunda DEHB ve kontrol grupları arasında zorbalığa uğrama veya mağdur olma durumu açısından fark yoktu. Ergen yaş grubunda ise DEHB grubunun daha fazla sözel zorbalık davranışlarında bulunduğu ve daha çok sözel zorbalığa uğradıkları ve dışlandıkları saptandı. Gençlerde artmış sözel ve ilişkisel zorbalık oranları DEHB’de olduğu bilinen sosyal alanlardaki zorluklar ve buna bağlı ortaya çıkan akran reddi ile ilişkili olabilir (5, 38).

Literatürde duygusal yüz ifadelerini tanımanın diğer insanlarla başarılı bir şekilde iletişim kurmak ve sosyal çevreye aktif olarak katılmak için önemli olduğunu bildiren birçok çalışma (39, 40) bulunmakla birlikte, duyguları anlamının zorbalık üzerine etkisini araştıran çalışmalar genellikle empati üzerine odaklanmış, duygusal yüz ifadelerini tanıma ile zorbalık arasındaki ilişkiyi inceleyen çok az sayıda çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalardan birinde; fiziksel zorbalık ve mağduriyet ile yüzden duygu tanıma becerileri arasında ilişki saptanmazken, ilişkisel zorbalığa uğrayan çocuklarda yüzden duygu tanıma becerilerinin zorbalığa uğramayan çocuklara göre zayıf olduğu saptanmıştır (41). Bir başka çalışmada ise DEHB’li çocuklarda duygusal yüz ifadelerini tanıma becerisi ile saldırganlık arasında ilişki saptanmamıştır. Saldırgan davranışlar üzerinde sosyal ipuçlarının algılanmaması yerine, bu ipuçlarına uygun yanıt verme becerilerinin daha etkili olduğunu şeklinde yorumlanmıştır (42). Bizim çalışmamızın sonucunda, çocuk yaş grubunda duygusal yüz ifadelerini tanıma ile zorbalığa karışma arasında ilişki olmadığı ancak ergenlerde duygusal yüz ifadelerini tanıma ile zorbalık yapma arasında negatif bir ilişki olduğu saptanmıştır. Çocuk yaş grubu ile ergen yaş grubunda farklı sonuçlar elde etmiş olmamız, yüzden duygu tanıma becerisinin yaş ile birlikte arttığı, geç ergenlik döneminde yüzden duygu tanıma becerisinin olgunlaşarak erişkinlerdeki düzeyine ulaştığı, ancak erişkin dönemde bile gelişmeye devam ettiği bilinmektedir (43). Bu durum göz önünde bulundurulduğunda, çocukluk döneminde immatur olan duygusal yüz ifadelerini tanıma becerilerinden ziyade zorbalığı yordayan başka etkenlerin

Tablo 9. Ergenlerde KA-Sİ Empati Eğilim Ölçeği puanları ve GAOT puanları ile Akran Zorbalığı Belirleme Ölçeği puanları arasındaki korelasyon

	Zorba ölçeği puanı		Kurban ölçeği puanı	
	r	p	r	p
GAOT	-0,235	0,044*	-0,058	0,623
Duygusal empati	-0,224	0,055	-0,164	0,162
Bilişsel empati	-0,279	0,016*	-0,305	0,008*

DEHB: Dikkat Eksikliği Hiperaktivite Bozukluğu, GAOT: Gözlerden akıl okuma testi, *p<0,05, r: korelasyon katsayısı

olabileceği düşünülmüştür. Ergenlik döneminde zorbalık yapma ile duygusal yüz ifadelerini tanıma arasında negatif ilişki saptanması, bu yaş grubunda görülen zorbalık davranışlarında, sözel olmayan duygusal ipuçlarının yorumlanmasının önemini ortaya koymaktadır.

Zorbalık ile bilişsel ve duygusal empati düzeyleri arasında negatif korelasyon olduğu bildirilmektedir (44). Zorbalık ile bilişsel ve duygusal empati arasındaki ilişkinin araştırıldığı bir çalışmada zorbalıların, kurbanlarının duygularını anlamakta değil duygularını deneyimlemekte yetersizliklerinin olduğu şeklinde sonucuna varılmıştır (45). Duygusal ve bilişsel empati ile antisosyal davranışın daha spesifik bir şekli olan ‘suç işleme’ arasındaki ilişkinin incelendiği bir metaanaliz çalışmasında, suç işleme ile bilişsel empati arasında duygusal empatiye göre daha güçlü bir negatif ilişki bulunmuştur (46). Başka bir metaanaliz çalışmasında zorbalık ile bilişsel ve duygusal empati ilişkisini inceleyen 40 çalışma değerlendirilmiş, zorbalık yapma ile bilişsel ve duygusal empati arasında negatif ilişki olduğu bildirilmiştir (24).

Başka bir açıdan bakıldığında zorbalık mağduru çocukların daha az arkadaşları olduğu için çatışma içeren durumlarda diğer çocukları anlama ve empati kurma fırsatlarının daha az olabileceği, bu nedenle empati becerilerinin daha düşük olabileceği de düşünülmektedir (47).

Bizim çalışmamızda bilişsel empati ile zorbalık yapma ve zorbalığa maruz kalma arasında negatif bir ilişki saptanmış olup, bu durum bilişsel empati becerilerinin kişiler arası ilişkiler ve sosyal uyumda önemli bir role sahip olduğunu ve çocukların empati becerilerinin güçlendirilmesinin zorbalığa hem zorba hem de kurban olarak dahil olmalarını azaltabileceğini düşündürmektedir.

Araştırmanın sınırlılıklarından biri zorbalık durumunun öz bildirim ölçeği ile belirlenmiş olmasıdır. Zorbalık değerlendirmesinde pozitif yanlılık olabileceği bulguların değerlendirilmesinde göz önüne alınmalıdır. Öğretmen, ebeveyn ya da akran değerlendirmesi kullanılarak yapılan araştırmalar zorbalığın değerlendirilmesinde daha doğru sonuçlar ortaya çıkarabilir. Diğer sınırlılıklar ise çalışmanın

kesitsel olması ve örneklem sayısının az olmasıdır.

SONUÇ

Sonuç olarak; empati becerileri ile zorbalık yapma ve zorbalığa maruz kalma arasındaki negatif ilişki, okullarda zorbalık karşıtı müdahale programlarının geleneksel müfredat modeline entegrasyonunun ve bu programların empati becerilerinin geliştirilmesi ve güçlendirilmesi yönelik eğitimleri içermesinin önemli olduğunu ortaya koymaktadır.

Zorbalığa zorba ya da kurban olarak dahil olan çocuk ve ergenlerde psikiyatrik bozukluklar ve sosyal uyum açısından sorunlar görülebilmektedir. Özellikle de DEHB gibi sosyal yetersizliklerin sıklıkla eşlik ettiği psikiyatrik bozukluğu olan çocuk ve ergenlerin klinik değerlendirilmesi sırasında okuldaki zorbalık durumu sorgulanmalı ve aile ve öğretmenleri bu konuda bilgilendirilmelidir. Bu çocuk ve ergenlere akranları ile daha sağlıklı ilişkiler geliştirebilmeleri için problem çözme ve sosyal beceri eğitimleri verilmelidir.

Ek bilgi: Bu çalışma Elif Gökçe Ersoy Şimşek isimli yazarın tezinden üretilmiştir.

Etik Kurul Onayı: Çalışmanın etik kurul onayı Eskişehir Osmangazi Tıp Fakültesi Girişimsel Olmayan Araştırmalar Etik Kurulu tarafından 09.05.2016 tarihinde 2016/04 karar no ile verilmiştir.

Bilgilendirilmiş Onam: Çalışmaya katılan tüm hastalardan bilgilendirilmiş onam alındı.

Yazarlık Katkısı: **Fikir/Kavram:** EGEŞ, TF, Tasarım/ Dizayn: EGEŞ, TF, Denetleme/Danışmanlık: EGEŞ, TF, Veri Toplama ve/veya işleme: EGEŞ, Analiz ve/veya Yorum: EGEŞ, Literatür Taraması: EGEŞ, Makalenin Yazımı: EGEŞ, Eleştirel İnceleme: EGEŞ, Kaynaklar ve Fon Sağlama: EGEŞ, Malzemeler: -.

Çıkar çatışması: Yazarlar herhangi bir çıkar çatışması beyan etmemiştir.

Finansal Kaynaklar: Yazarlar bu çalışmada finansal destek almadığını beyan etmişlerdir.

KAYNAKLAR

- 1.Faraone SV, Sergeant J, Gillberg C, Biederman J. The worldwide prevalence of ADHD: is it an American condition? *World Psychiatry* 2003;2:104-13.
- 2.Barkley RA. Attention-deficit hyperactivity disorder: A handbook for diagnosis and treatment. New York: Guilford Publications; 2014.
- 3.De Boo GM, Prins PJM. Social incompetence in children with ADHD: possible moderators and mediators in social-skills training. *Clin Psychol Rev* 2007;27:78-97.

4.Hinshaw SP. Preadolescent girls with attention-deficit/hyperactivity disorder: I. Background characteristics, comorbidity, cognitive and social functioning, and parenting practices. *J Consult Clin Psychol* 2002;70:1086-98.

5.Hoza B, Mrug S, Gerdes AC, et al. What aspects of peer relationships are impaired in children with attention-deficit/hyperactivity disorder? *J Consult Clin Psychol* 2005;73:411-23.

6.Uekermann J, Kraemer M, Abdel-Hamid M, et al. Social cognition in attention-deficit hyperactivity disorder (ADHD). *Neurosci Biobehav Rev* 2010;34:734-43.

7.Hoffman ML. Empathy, social cognition, and moral action. In: Kurtines WL, Gewirtz JL, editors. *Handbook of moral behavior and development*. Vol 1. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Inc; 1991. p. 275-301.

8.Lovett BJ, Sheffield RA. Affective empathy deficits in aggressive children and adolescents: a critical review. *Clin Psychol Rev* 2007;27:1-13.

9.Ay MG, Kılıç BG. Nörogelişimsel bozukluklar ve empati. *Ortadoğu Tıp Dergisi* 2019;11:585-95.

10.Braaten EB, Rosen LA. Self-regulation of affect in attention deficit-hyperactivity disorder (ADHD) and non-ADHD boys: differences in empathic responding. *J Consult Clin Psychol* 2000;68:313-21.

11.Altunel Ö, Demirdöğen G, Dural U, Kuşçu MK. Şizofrenide duygu algılama ve tanıma süreçleri. *Klinik Psikiyatri* 2008;11:3-11.

12.Yuill N, Lyon J. Selective difficulty in recognising facial expressions of emotion in boys with ADHD: General performance impairments or specific problems in social cognition? *Eur Child Adolesc Psychiatry* 2007;16:398-404.

13.Pelc K, Kornreich C, Foisyl ML, Dan B. Recognition of emotional facial expressions in attention-deficit hyperactivity disorder. *Pediatr Neurol* 2006;35:93-7.

14.Lovett BJ, Sheffield RA. Affective empathy deficits in aggressive children and adolescents: a critical review. *Clin Psychol Rev* 2007;27:1-13.

15.Ayaz AB, Ayaz M, Yazgan Y. [Alterations in social reciprocity in attention-deficit hyperactivity disorder]. *Türk Psikiyatri Derg* 2013;24:101-10.

16.Jaffee SR. Child maltreatment and risk for psychopathology in childhood and adulthood. *Annu Rev Clin Psychol* 2017;13:525-51.

17.Olweus D. Victimization by peers: Antecedents and long-term outcomes. In: Rubin KH, Asendorpf JB, editors. *Social withdrawal, inhibition, and shyness in childhood*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Inc; 1993. p. 315-41.

18.Nansel TR, Craig W, Overpeck MD, Saluja G, Ruan WJ, Health Behaviour in School-aged Children Bullying Analyses Working Group. Cross-national consistency in the relationship between bullying behaviors and psychosocial adjustment. *Arch Pediatr Adolesc Med* 2004;158:730-6.

19.Holmberg K, Hjern A. Bullying and attention-deficit-

- hyperactivity disorder in 10-year-olds in a Swedish community. *Dev Med Child Neurol* 2008;50:134-8.
- 20.Humphrey JL, Storch EA, Geffken GR. Peer victimization in children with attention-deficit hyperactivity disorder. *J Child Health Care* 2007;11:248-60.
- 21.Murray AL, Zych I, Ribeaud D, Eisner M. Developmental relations between ADHD symptoms and bullying perpetration and victimization in adolescence. *Aggressive Behavior* 2021;47:58-68.
- 22.Unnever JD, Cornell DG. Bullying, self-control, and ADHD. *J Interpers Violence* 2003;18:129-47.
- 23.Cuba Bustinza C, Adams RE, Claussen AH, et al. Factors associated with bullying victimization and bullying perpetration in children and adolescents with ADHD: 2016 to 2017 National Survey of Children's Health. *J Atten Disord* 2022;26:1535-48.
- 24.van Noorden TH, Haselager GJ, Cillessen AH, Bukowski WM. Empathy and involvement in bullying in children and adolescents: a systematic review. *J Youth Adolesc* 2015;44:637-57.
- 25.Kaufman J, Birmaher B, Brent D, et al. Schedule for Affective Disorders and Schizophrenia for School-Age Children-Present and Lifetime Version (K-SADS-PL): Initial reliability and validity data. *J Am Acad Child Adolesc Psychiatry* 1997;36:980-8.
- 26.Unal F, Oktem F, Cuhadaroglu F, et al. Reliability and validity of the Schedule for Affective Disorders and Schizophrenia for School-Age Children Present and Lifetime Version, DSM-5 November 2016-Turkish adaptation (K-SADS-PL DSM-5-T). *Turk Psikiyatri Derg* 2019;30.
- 27.Kaya A, Siyez DM. KA-Sİ çocuk ve ergenler için empatik eğilim ölçeği: Geliştirilmesi geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Eğitim ve Bilim* 2010;35:156.
- 28.Baron-Cohen S, Wheelwright S, Hill J, Raste Y, Plumb I. The "Reading the Mind in the Eyes" Test revised version: a study with normal adults, and adults with Asperger syndrome or high-functioning autism. *J Child Psychol Psychiatry* 2001;42:241-51.
- 29.Girli A. Psychometric properties of the Turkish child and adult form of "Reading the Mind in the Eyes Test". *Psychology* 2014;5:1321.
- 30.Pişkin M, Ayas T. Akran zorbalığı ölçeği: Çocuk formu. *Akademik Bakış Dergisi* 2011;23:44-66.
- 31.Ayas T, Pişkin M. Akran zorbalığı belirleme ölçeği ergen formunun geliştirilmesi. IX Ulusal Psikolojik Danışma ve Rehberlik Kongresi; 2007 Oct 17-19; İzmir, Türkiye.
- 32.Barkley RA. Behavioral inhibition, sustained attention, and executive functions: constructing a unifying theory of ADHD. *Psychol Bull* 1997;121:65-94.
- 33.Parke EM, Becker ML, Graves SJ, et al. Social cognition in children with ADHD. *J Atten Disord* 2021;25:519-29.
- 34.Deschamps PK, Schutter DJ, Kenemans JL, Matthys W. Empathy and prosocial behavior in response to sadness and distress in 6- to 7-year-olds diagnosed with disruptive behavior disorder and attention-deficit hyperactivity disorder. *Eur Child Adolesc Psychiatry* 2015;24:105-13.
- 35.Hoffman ML. Development of moral thought, feeling, and behavior. *Am Psychol* 1979;34:958.
- 36.Taylor LA, Saylor C, Twyman K, Macias M. Adding insult to injury: bullying experiences of youth with attention deficit hyperactivity disorder. *Child Health Care* 2010;39:59-72.
- 37.Wiener J, Mak M. Peer victimization in children with attention-deficit/hyperactivity disorder. *Psychol Sch* 2009;46:116-31.
- 38.Andrade BF, Brodeur DA, Waschbusch DA, Stewart SH, McGee R. Selective and sustained attention as predictors of social problems in children with typical and disordered attention abilities. *J Atten Disord* 2009;12:341-52.
- 39.Izard C, Fine S, Schultz D, Mostow A, Ackerman B, Youngstrom E. Emotion knowledge as a predictor of social behavior and academic competence in children at risk. *Psychol Sci* 2001;12:18-23.
- 40.Trentacosta CJ, Fine SE. Emotion knowledge, social competence, and behavior problems in childhood and adolescence: a meta-analytic review. *Soc Dev* 2010;19:1-29.
- 41.Woods S, Wolke D, Nowicki S, Hall L. Emotion recognition abilities and empathy of victims of bullying. *Child Abuse Negl* 2009;33:307-11.
- 42.Ayaz AB, Güler EE, Yıldırım B, Akgül GY, Büyükdeniz A, Taş ZÇ. Factors predicting aggressive behaviors in children with attention-deficit/hyperactivity disorder. *Anadolu Psikiyatri Derg* 2016;17:231-9.
- 43.Batty M, Taylor MJ. The development of emotional face processing during childhood. *Dev Sci* 2006;9:207-20.
- 44.Espelage DL, Mebane SE, Adams RS. Empathy, caring, and bullying: Toward an understanding of complex associations. In: Espelage DL, Swearer SM, editors. *Bullying in American schools: A social-ecological perspective on prevention and intervention*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Inc; 2004. p. 37-61.
- 45.Jolliffe D, Farrington DP. Examining the relationship between low empathy and bullying. *Aggress Behav* 2006;32:540-50.
- 46.Jolliffe D, Farrington DP. Empathy and offending: a systematic review and meta-analysis. *Aggress Violent Behav* 2004;9:441-76.
- 47.Malti T, Perren S, Buchmann M. Children's peer victimization, empathy, and emotional symptoms. *Child Psychiatry Hum Dev* 2010;41:98.

Bu eser [Creative Commons Atıfı-GayriTicari-Türetilemez 4.0 Uluslararası Lisansı](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/) ile lisanslanmıştır.